

ארבעה טורים – ספר אחד או ארבעה ספרים נפרדים?

על הפצה, מבנה וקהל יעד בספרו של ר' יעקב בן הרא"ש

יהודא ד' גלינסקי*

א. פתיחה

אחד מחידושי ומתרומותיו הגדולות לחשיבה ההלכתית של ר' יעקב בן הרא"ש בחיבורו ארבעה טורים הוא החלוקה של כל ההלכה המעשית לארבע קטגוריות בסיסיות: אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט (להלן: או"ח, יו"ד, אבה"ע, חו"מ). כאשר יצר חלוקה זו ומטבעות לשון אלו נפל דבר בספרות ההלכתית, וכעבור תקופה העולם ההלכתי קוטלג לרוב על פי דפוס חשיבה אלו. עם זאת, יש מקום לשאול: האם ר' יעקב, בדומה לרמב"ם במשנה תורה שלו,¹ תכנן וחישב מראש לכתוב יצירה מקיפה

It is with great pleasure that I dedicate this study about the Arba'ah Turim of Jacob b. Asher, an Ashkenazi active in Spain, to Suzanne Last Stone. Suzanne has devoted much of her academic career toward fostering a dialogue between the discipline of Jewish Law and broader legal thinking as well as toward creating ties between Israeli and American academics. I wish her many more years of fruitful activity and much happiness.

* מחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן. מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (מס' 2497/20). גירסה קודמת של הדברים נמסרה כהרצאה בסדנת הקדמות לספרי הלכה, בהובלתו של פרופ' יאיר לורברבוים. תודתי ליאיר על ההזמנה ולהערותיהם המועילות של כל המשתתפים.

1 כך עולה מתוך דברי הרמב"ם בהקדמתו לספר המצוות, ספר שכתב לפני שהחל בכתובת משנה תורה. ראו יצחק טברסקי **מבוא למשנה תורה לרמב"ם** 23-25 (מ"ב לדנר מתרגם התשנ"א), וכן ראו שם, בעמ' 229-230, לגבי האפשרות שכבר מתחילה תכנן הרמב"ם שספרו יהיה מחולק לי"ד ספרים נפרדים. לעומת דבריו ראו לאחרונה שמה יהודה פרידמן **"משנה תורה הנוסח הראשון בכתובת ידו של הרמב"ם"** הרמב"ם וגניזת קהיר 309-316 (מרדכי עקיבא פרידמן עורך התשפ"ד), בסעיף "תכנון המבנה של משנה תורה". שם הוא מוכיח על פי שרידי טיוטות של הספר בכתב ידו של המחבר שבתחילה תכנן הרמב"ם שספרו יהיה מחולק לי"ד ספרים ולא לי"ד. תודתי לפרופ' פרידמן שניאות לשלוח לי את

בעלת ארבעה חלקים, או שרק עם הזמן התגבשה לו יצירתו המקיפה? שאלה זו חשובה לא רק כדי להבין את דרכי העבודה של המחבר, אלא גם כדי ליישב תמיהות הלכתיות וספרותיות העולות מתוך השוואת דבריו בחלקים השונים של הספר. עמדתו של חיים טשרנוביץ, רב צעיר, הייתה די ברורה. לדעתו "כנראה לא היתה התכנית של כל ארבעת חלקי הטור מכוונה לפני המחבר במחשבה תחילה" וחלקי הספר השונים "צמחו וגדלו במקרה", ללא תכנון מראש.² כנגד עמדה זו יצא אברהם ח' פריימן במאמרו החלוצי³ והחשוב שכתב בצעירותו על הרא"ש ובניו,⁴ ובעקבותיו הלך אפרים א' אורכך.⁵ לטענתם לא ייתכן שמפעל כה גדול ומקיף לא תוכננה במחשבה תחילה. במאמר זה אין בכוונתי להתמקד בשאלה ביוגרפית זו אולם ברצוני לבחון את השאלות הבאות: כיצד הציג ר' יעקב לקורא את ספריו השונים כפי שמופיע בהקדמותיו השונות? מה בחר לכתוב בהקדמותיו ומה ניתן ללמוד מכך לגבי תפוצת הספרים הבודדים לפני גמר כתיבת כל הארבעה? האם הפיץ כל ספר בעת סיום כתיבתו או שחיכה עד סיום הכתיבה? נדמה לי שעיון בהקדמותיו מספק תשובה די ברורה לשאלות אלה ומאמר זה יוקדש לקריאה מדוקדקת של דבריו,⁶ ונוסף על כך נראה בסוף המאמר כיצד עיון זה בדברי המחבר יכול גם לתרום משהו לבירור העניין הביוגרפי שהוזכר לעיל.

ב. הדרך שבה המחבר מציג את חלקי הטורים בהקדמותיו השונות

נדמה שהמעייין בהקדמות ר' יעקב לארבעת ספריו יגלה שהם לא נכתבו בזמן אחד אלא כל אחד נכתב בנפרד וכנראה גם הופץ בנפרד. כלומר אף אם ר' יעקב תכנן מראש את כל

מחקרו טרם פרסומו. וראו בהמשך ה"ש 6 לגבי שאלת הפצת החלקים לפני סיום כתיבת כל החלקים.

- 2 ראו חיים טשרנוביץ **תולדות הפוסקים** חלק שני כרך ב 199-200 (התש"ז).
- 3 אברהם ח' פריימן כתב שני מחקרים, הראשון על הרא"ש והשני המוקדש למשפחת הרא"ש, A. Freimann, Ascher ben Jechiel, *sein Leben und Wirken*, 12 JAHRBUCH DER JÜDISCH-LITERARISCHEN GESELLSCHAFT (J.J.L.G) 237-317 (1918); A. Freimann, *Die Ascheriden* (1267-1391), 13 J.J.L.G. 142-254 (1920). מאמרים אלו תורגמו לעברית ויצאו בפורמט של ספר: אברהם חיים פריימן **הרא"ש וצאצאיו: חייהם ופעולם** (מנחם אדרד מתרגם, מרדכי ברויאר עורך 2009).
- 4 שם, בעמ' קסז, ה"ש 284 וראו גם שם, בעמ' קלו-קלז.
- 5 אפרים אלימלך אורכך "מדרכי הקודיפיקציה – על ספר הטורים לר' יעקב ברבי אשר" **מחקרים במדעי היהדות** כרך א 363 (משה דוד הר ויונה פרנקל עורכים 1998).
- 6 יש להעיר שלגבי המשנה תורה קיימת מחלוקת בין חוקרי הרמב"ם בשאלה אם הרמב"ם הפיץ חלקים ממשנה תורה לפני גמר כתיבת כל הי"ד. ראו יעקב ש' שפיגל **עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה** 562-563 (2005). האינטונציה שלי נוטה לדעת החוקרים שהוא כן הפיץ חלקים שונים, לפחות בין מלומדים, אך עד שתימצאנה ראיות מוצקות אין הכרעה של ממש בשאלה זו.

ארבעת הספרים, כדעת פריימן ואורבך, קרוב לוודאי שלא חיכה עד סיום הפרויקט כדי להפיץ חלקים בודדים, וההפצה הייתה סמוכה לסיום כתיבת כל כרך. לאחר מכן המשיך בכתיבתו ובעריכתו של הספר הבא, וכך כל ספר עמד לעצמו. ניתן להסיק זאת מהעובדה, כפי שנראה בהמשך המאמר, שכל ספר זכה להקדמה בפני עצמו, עם אופי משלה (אם כי ההקדמות ליורה דעה ואורח חיים כמעט זהות) כאשר בכל אחת מהם מוצגת מטרת הספר הספציפי ותוכנו, וכן מוסבר מה מקור שמו של הספר (אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר). חשוב במיוחד הוא שאין אזכור כלל בהקדמות שהספר הוא חלק ממפעל ספרותי גדול יותר (מלבד בחושן משפט שהוא הספר האחרון). כמו כן אין בשלושת הראשונים אפילו רמז לשם הכולל של הספר "טור" או "טורים". במילים אחרות, המחבר ניסח את הקדמותיו כדי שיוכל להפיץ כל אחד מהספרים באופן עצמאי בלי כל קשר להיותו אחד מארבעה ספרים.⁷ כאמור, רק בהקדמת חושן משפט, הספר האחרון, אנו קוראים בהקדמה ש"נשלמו ארבעה הטורים אשר חצבתי בעזרת שוכן מרומים" עם פירוט כל טור וטור, "הטור האחד אורח חיים [...] והטור השני יורה דעה [...] והטור השלישי אבן העזר [...] והטור הרביעי חושן המשפט [...]".⁸

7 מסקנה זו מקבלת חיזוק גם מדרך שימושו של ר' יעקב במקורותיו בכל ספר וספר ("ספרייתו של המחבר"). לדוגמה, אף על פי שספר יורה דעה נשען הרבה על תורת הבית של הרשב"א, אין הוא נעזר בו בהלכות נטילת ידיים שבספר אורח חיים, וזאת בניגוד לבן זמנו המבוגר ר' אהרן כהן בעל הארחות חיים שכן השתמש בספר בהלכות אלו. דוגמה נוספת היא מספר התרומות לר' שמואל הסרדי. ר' יעקב השתמש בספר בצורה נרחבת בספר חושן משפט, אבל אינו משתמש כלל בספר זה ביורה דעה, בהלכות ריבית, אף על פי שר' שמואל כתב הרבה בנושא. באופן כללי ניתן לראות התפתחות מספר אורח חיים, שהוא הספר ה"אשכנזי" ביותר, ועד לחושן משפט, שהוא ה"ספרדי" ביותר מבחינת מקורותיו, וכפי שכבר העירו החוקרים. ליתר הרחבה בנושא ראו יהודא ד' גלינסקי **ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14: אספקטים היסטוריים והלכתיים** חלק ב, פרק שני (התשנ"ט), המוקדש לנושא זה.

8 ר' יעקב כתב שבכתיבת חושן משפט "נשלמו ארבעה הטורים" – כלומר שזהו הספר האחרון. כמו כן ניתן להוכיח מהקדמותיו האחרות שסדר כתיבת ארבעה הטורים הוא כפי שר' יעקב הציג אותם בהקדמתו לחושן משפט: אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר, חושן משפט. קריאה מדוקדקת של הקדמתו לספר אורח חיים מעלה שזהו ספרו הראשון, כי מדבריו שם עולה, כפי שנראה בהמשך, שבתחילה חשב שספר זה יעסוק רק בענייני ברכות ותפילה ורק לאחר מכן החליט להרחיבו לכלול ענייני שבת ומועד. דבריו אלו הם סימן די מובהק לכך שהיה זה ספרו הראשון. די ברור שיורה דעה נכתב קרוב מאוד לגמר כתיבת אורח חיים מכיוון שההקדמות שלהם די זהות זו לזו ורק בשני אלו נרשמו ספקות של המחבר – אם הוא ראוי לכתוב חיבור הלכתי, כלשונו "וישיבוני סעיפי (עפ"י איוב כב) הלא ימים ידברו ורוב שנים יודיעו חכמה. ואתה בער וצעיר לימים אתה ואין כך דעת ומזימה. ואין אתך יודע עד מה. לכן חדל לך ממחשבותיך. פן מה תעשה באחריתך. ואל יכלימוך רעיק [...]". נשאר רק אבן העזר, שנכתב אחרי יורה דעה ולפני חושן משפט האחרון. בספרים מאוחרים אלו אין כבר אזכור לגילוי הצעיר ולספקותיו לגבי כשירותו לכתוב חיבור הלכתי. בהחלט

יתירה מזו, השם "טור" או "טורים" מובן יותר רק עם כתיבתו של "חושן משפט" מכיוון שהשם "טורים" (שורות) נגזר לכאורה מפסוקי המקרא העוסקים באבני החושן וכן באורים ותומים, וכלשון הכתוב בשמות כח (ההדגשות כאן ולאורך כל המאמר הן שלי, י"ג):

(טו) וְעִשִּׂיתָ חֶשֶׁן מִשְׁפָּט מַעֲשֵׂה חֹשֶׁב כַּמַּעֲשֵׂה אֶפֶד תַּעֲשֶׂנוּ זֶהב תַּכְלֵת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מְשֻׁזָּר תַּעֲשֵׂה אֹתוֹ (טז) רְבוּעַ יִהְיֶה כְּפוּל זֹרֵת אֲרָכוֹ וְזֹרֵת רְחִיבָה (יז) וּמְלֵאֲתָ בּוּ מְלֵאֲתָ אֶבֶן אַרְבַּעַה טוּרִים אֶבֶן טוּר אֶדָם פִּטְדָה וּבְרִקַת הַטוּר הָאֶחָד. יח וְהַטוּר הַשְּׁנַי נֶפֶךְ סְפִיר וַיְהִלֵּם [...]

כלומר, סביר הוא שלפני שהיה ספר הקרוי "חושן משפט" לא היה מקום להשתמש בשם "טור" – כי הוא נכתב בעיקר בהקשר לאבני החושן. מסיבה זו בהחלט ייתכן שר' יעקב כלל לא חשב על שמו הכולל של הספר "ארבעה טורים" עד שנתן שם לספרו הרביעי והאחרון.⁹ אם כי אין ספק שגם עלתה במחשבתו אגדת התלמוד שמתארת כיצד ריש לקיש אומר ליהודי אחד שסחב אותו על כתפיו "פסלת לך ארבעה טורי (=הרים) וטענת בר לקיש אכתפך?".¹⁰ דבריו נאמרו בתגובה לכך שהיהודי גילה לו שהוא "תנינא ארבעה

ייתכן שעבר זמן מסוים בין סיום כתיבת יורה דעה ועד שכתב את אבן העזר. תודתי לחיים שפירא שחידד לי נקודה זו.

9 לפי הצעתי, הרעיון לקרוא לסט "ארבעה טורים" בא לו לר' יעקב (ואולי ביחד עם המקור ממסכת מגילה המובא בסמוך) רק לאחר שבחר את שם הספר לחלק האחרון. כלומר לאחר שהחליט על השם חושן משפט לספר העוסק בדיני ממונות עלה בדעתו ששם המתאים לכל ספריו הוא "ארבעה טורים" המוזכרים שם בפרשה. הצעה זו מסתדרת יפה עם העובדה שלפני כן אין כל אינדיקציה בספריו האחרים שהוא חשב על "הטור" כשם כולל לסדרת הספרים. האלטרנטיבה שבחירת השם "טורים" קשורה אך ורק בדברי התלמוד במסכת מגילה המובאים בסמוך, בלי כל קשר לפרשה בשמות, נראית לי דחוקה. אומנם קביעתי שהשם "ארבעה טורים" עבור פרויקט שרק חלק אחד ממנו, "חושן משפט", קשור ישירות לשם טורים, אינה נראית פשוטה במבט ראשון, כי אין שאר הטורים (ובוודאי שני הספרים הראשונים) בתוך החושן אלא נפרדים ממנו. אולם בהתחשב בכך שכל חלקי הספר כן קשורים בפסיקת ההלכה ובהוראת ההלכה, זהו דבר שכן מתאים לפרשה הזאת המסתיימת באורים ותומים: "וַיִּנְתֵּן אֶל חֶשֶׁן הַמִּשְׁפָּט אֶת הָאוּרִים וְאֶת הַתְּמִים וְהָיוּ עַל לֵב אֶהָרֵן בְּבֵאוֹ לְפָנָיו ה' וְנִשָּׂא אֶהָרֵן אֶת מִשְׁפַּט בְּנֵי יִשְׂרָאֵל עַל לְבוֹ לְפָנָיו ה' תְּמִיד". גם דברי ר' יעקב בהקדמתו לחושן משפט מצביעים על כיוון זה. שם הוא כתב "יקראתי חשן המשפט, ואתן אל חשן המשפט האורים והתומים, יען כי הוא נדרש לכל שואל להיות עיניו מאירים ולהיות מפתח שפתי ישרים ותמימים". כמילים אחרות, הבחירה שלו בשם חושן משפט קשורה בצורה הדוקה ל"אורים והתומים" הנתנים מענה לכל שואל. דברים אלו מתאימים גם לשאר חלקי ספרו וכפי שביארנו. תודתי לידידי נחום פלמן שהסב את תשומת ליבי לחשיבותו של "האורים והתומים" בדברי ר' יעקב.

10 בבלי, מגילה כח, ע"ב. ותרגומו: "אתה חצבת לך ארבעה הרים אלה ואתה טוען את בן לקיש על כתפך".

סידרי משנה¹¹! כלומר, יש זהות בין "ארבעה טורי" לארבעה הסדרים המרכזיים של המשנה. כנראה הכוונה הייתה שאלו הסדרים המרכזיים מבחינת הלכה למעשה עבור כל יהודי הדר בארץ ישראל (זרעים, מועד, נשים, נזיקין).¹² אף על פי שמוכנה של המילה (טור/טורים) שונה בשני מקורות אלו (שורה/הר) ניתן להניח ששניהם עלו בראשו של ר' יעקב בקביעת שם לספרו.¹³

כאמור לעיל, אף אם ר' יעקב תכנן מתחילה כתיבת סדרה של ארבעה ספרים, הוא כנראה הפיץ כל ספר לעצמו. אחרת קשה להסביר את העובדה שבהקדמות השונות לשאר הספרים לא הוזכר השם "טור" או "טורים" ולא נרמזת הימצאותם של ספרים נוספים בסדרה. די ברור שהיה לו עניין להציג את ספריו השונים כישויות ספרותיות עצמאיות,¹⁴ וכך אכן התקבלו ספריו בתחילת דרכם.¹⁵ באופן פרדוקסלי יוצא מעיון בהקדמות השונות שדווקא ההקדמה לספר האחרון, חושן משפט, היא ההקדמה הכוללת היחידה ל"ארבעה טורים". כל ההקדמות שקדמו להקדמה זו נועדו לספר הספציפי שבאו לתאר, אבל לא שימשו כהקדמה לספר הטורים.

- 11 כלומר שניתי ארבעה סדרים (מתוך שישה סדרי משנה).
- 12 וכלשון ר' אברהם מן ההר על אתר "ארבעה טורי. כלומר טורי הלכות ששנית ארבעה סדרים". על זיהויו של זרעים, מועד, נשים, נזיקין כארבעת סדרי המשנה ראו יעקב נחום הלוי אפשטיין מבוא לנסח המשנה כרך ב 771 (התשס"א). תודתי לישי רוזן-צבי שהפנה את תשומת ליבי לחשיבותו של מקור זה וכן לבנימין קצוף ששוחח איתי על הנושא.
- 13 ההשערה שר' יעקב חשב גם על מקור זה בבחירת שמו הכולל של הספר, נרמזת מתוך לשונו בהקדמה לחושן משפט בדברים שהובאו לעיל "נשלמו ארבעה הטורים אשר חצבתי בעזרת שוכן מרומים". נדמה שהשימוש במונח "חצבתי" מקביל לדברי התלמוד "פסלת לך ארבעה טורי".
- 14 בהקשר זה ראוי לציין שבנוגע להקדמות של יורה דעה ואבן העזר אין גם זכר לספרים שכבר הופצו לפני כן. לדוגמה, לא הוזכר בהקדמה ליורה דעה שיש קשר בין ספר זה לספרו הראשון אורח חיים, וכן בהקדמה לאבן העזר אין אזכור לשני הספרים שקדמו לו.
- 15 דרכו של החכם הספרדי של סוף המאה ה-14 ותחילת ה-15 ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) בציטוט דברי הטור, יכולה ללמד זאת. כאשר בודקים את דרכי הציטוט שלו בתשובותיו עולה שאזכור השם "טור" או "טורים" עם קידומות שונות נמצא רק פעם אחת(!), לעומת זאת השמות אורח חיים ויורה דעה (עם כל הכתיבות האפשריות) מופיעים ארבע-עשרה ועשר פעמים. שמות אלו אינם נזכרים על ידו ולו פעם אחת כטור אורח חיים או טור יורה דעה. כמו כן, יש לציין שרובם הגדול של כתבי יד מימי הביניים ששרדו הם עותקים של חלק אחד בלבד. אם כי יש לפחות חמישה כתבי יד של כל הארבעה ביחד ויש מספר רב יותר שהם מועתקים יחד עם עוד ספר אחד מתוך הארבעה.

ג. לביורור המגמה וקהל היעד של הטורים: שתי חטיבות מובחנות או ארבעה ספרים נפרדים?

במבט מהיר מלמעלה על התוכן של ארבעת חלקי הטורים השונים היה נראה שניתן לחלק את המפעל כולו לשתי קבוצות מוגדרות, בכל הקשור למגמתם וקהל היעד שלהם (א. אר"ח+יור, ב. אבה"ע+חומ"מ). שני הטורים הראשונים משלימים זה את זה. אורח חיים נחוץ לחיי הדת היום-יומיים של כל יהודי, ומיועד בעיקר לרבני קהילה הפוסקים הלכה ומלמדים את הציבור, ביחד עם דרשנים, את חובות הדת ואת כללי ההתנהגות. יורה דעה גם כן מיועד לאותו ציבור קוראים, אך בעיקר כדי לפסוק ולהורות את ההלכה עבור הציבור. ההבדל הבולט ביניהם הוא בכך שספר אורח חיים עוסק בחובות הדת הקשורים ליום, לשבוע (שבת) ולחודשי השנה (מועדים), וספר יורה דעה עוסק בעיקר בנושאים של איסור והיתר על כל סוגיו, כלומר לאיסורים המתעוררים לעיתים קרובות, בין כאלה הקשורים לכשרות האוכל (שחיטה, בשר בחלב ועוד), ליחסי אישות (איסור נידה), ואפילו איסורים בעסקי ממון (ריבית).¹⁶ נוסף על כך, רוב החומר ההלכתי בספר זה מיועד למלומדים ונגיש פחות לציבור לעומת הספר הראשון.¹⁷ בשני הטורים האחרונים, אבן העזר וחושן המשפט, רוב החומר ההלכתי אינו שייך ישירות לחיי הדת היום-יומיים של כל יהודי אלא בנושאים המתעוררים לעיתים רחוקות יותר. אבן העזר בתחום של אישות וחושן משפט בדיני ממונות, שכנים, נזיקין. כמו כן נדמה שהספרים האלה מיועדים בעיקר לציבור הדיינים העוסקים בדיני ממונות או לבעלי מקצוע כמו סופרי העיר האחרניים על כתיבת השטרות,¹⁸ כולל הגט והכתובה,¹⁹ ולא עבור הרבנים ודרשני העיר.

16 מקובל להסביר את החלטתו של ר' יעקב לשבץ את הלכות ריבית ביורה דעה ולא בחושן משפט בכך שהוא תפס את הפן האיסורי של ריבית כעיקר. ניתן לחזק גישה זו על ידי התחשבות בסביבה הנוצרית שבה גדל כל חייו (אם בגרמניה אם בספרד). הרי בקרב החברה הנוצרית (לעומת המוסלמית) ראו באיסור ממוני זה "אביאבות הטומאה החברתית", כניסוחו של חיים סולוביצ'יק הלכה, כלכלה ודימוי עצמי 23 (1985). ניתן להציע מניעה אחרת, פרגמטית יותר, לאור החלוקה המוצעת בין ספרות לרבני קהילה לבין ספרות לדיינים שהוצעה פה. מכיוון שהמסחר בריבית היה שכיח כל כך בציבור היהודי הרחב, הועלו בצורה תדירה אצל רבני קהילה בעיות הלכתיות הנוגעות לעניינים אלו. מכורח מציאות זו כנראה הרגיש ר' יעקב שחובה על רבני קהילה להתמחות גם בדיני ריבית.

17 ראו להלן ה"ש 24.

18 כוונתי באבן העזר לדיני ממונות הקשורים להלכות כתובות (סי' פא-ק"ח); הלכות גיטין ומיאון (סי' ק"ט-קנ"ה); הלכות יבום וחליצה; הלכות אונס ומפתה והלכות סוטה (סי' קנ"ו-קע"ח). כך ניתן לומר גם לגבי רובן של הלכות אישות וקידושין.

19 יש לשקול כיצד הבחנות אלו בין שני הספרים הראשונים לשני האחרונים מתכתבות עם ההבחנה שבין "כללי התנהגות" הפונים לאזרחים ומורים להם כיצד לנהוג לבין "כללי הכרעה" אשר פונים לרבנים ולדיינים ומורים להם כיצד להכריע בשאלה שבאה לפנייהם.

ניתן להציע שהבחנה בסיסית כזאת בין שתי החטיבות היא העומדת מאחורי תיאור הספרים כפי שחקוק על מצבתו של ר' יעקב. שם כתוב:²⁰

ומלאכת ארבעה טורים:
אבן העזר וחשן משפט לנחשלים
יורה דעה וארחות חיים לנכשלים.

בעיני מנסחי הטקסט היה ברור שיש לחלק את הארבעה לשתי קבוצות מובחנות.

עם זאת, כאשר בוחנים קצת יותר לעומק את ארבעת הספרים, נדמה שיש מקום להחליש במקצת קטגוריות אלו. לגבי הקבוצה השנייה יש לציין, שקיימים חלקים באבן העזר שהם שכיחים ורלוונטיים עבור רב הקהילה, כמו חלקים מדיני אישות, קידושין ונישואין, והחובות והזכויות של הבעל והאישה בנישואין.²¹ מבחינה כמותית מדובר בחלק קטן יחסית מן הספר כולו, אבל עדיין לא ניתן לומר שהספר אינו רלוונטי עבור רב הקהילה ולחיי קהילה יהודית מתפקדת. כמו כן, כפי שכבר הערנו לגבי הקבוצה הראשונה, נדמה שיש מקום להבחין בין שני הספרים הראשונים בהקשר לקהל היעד שלהם. הספר הראשון, אורח חיים, בשונה מיורה דעה, מלבד היותו חיבור הלכתי עבור רב הקהילה או הדרשן, היה יכול לשמש גם כטקסט לימודי, שממנו הרב המקומי, או הדרשן, יכלו ללמד את הקהילה היהודית את חובות הדת, כללי התנהגות המוטלים עליו. הוא גם יכול היה לשמש כספר לימוד עבור האיש המלומד או מלומד למחצה שלא היה בהכרח אישיות רבנית או למדנית.²² ספר יורה דעה, לעומת זאת, הוא חומר הלכתי טכני יותר ושימש בעיקר את הרב כמדריך שימושי בענייני איסור והיתר, ככלי לסייע לו בהוראת ההלכה ובהכרעת ההלכה. פרטי הדינים הקשורים בנושאים כמו טרפת הבהמה שנשחטה, דיני איסור שנתערב בהיתר, חלב שנפל לתבשיל בשר, סתם יינם, הלכות נידה ועוד, אינם חומרים קלים שניתן למסור לציבור. אומנם מתוך החומר הרב נמצא חלק קטן שמתאים להידרש ברבים, כמו הלכות בסיסיות הקשורות לאיסורי אכילה שונים, טהרת

על ההבחנה ראו שי וזנר "על כללי התנהגות והכרעות שיפטיות בהלכה ובמשפט" עיוני משפט לב 305-337 (2010), ובמיוחד עמ' 305. לפי גישה זו ייתכן שיש מקום לחלק בין ספר אורח חיים לשאר חלקי הטור. ניתן למצוא גישה כזו בספר אחר שנכתב בתקופת ר' יעקב, אורחות חיים לאהרן הכהן ועל כך בהמשך.

20 אבני זכרון (מהדורת לוצאטו, פראג התר"א עמ' 11-12).

21 ביתר דיוק: חובת הנישואין (סי' א-ב), ענייני מוסר והרחקה מאיסורי ביאה (סי' כא-כה); הלכות סידור הקידושין (סי' כו-לד); ענייני חופה ונישואין (סי' נח-סה); חיובי הבעל לאשתו (סי' סו-פ).

22 על נושא זה ראו Judah D. Galinsky, *On Popular Halakhic Literature and the Jewish Reading Audience in Fourteenth-Century Spain*, 98 JEWISH QUARTERLY REV. 27-305 (2008).

המשפחה, דיני פאת הראש והזקן ועוד, אך עדיין בשונה מאורח חיים²³ קשה לראות בו ספר לימוד עבור הציבור הרחב, וארחיב על כך בהמשך.²⁴

כדי לנסות ולהבין טוב יותר את מחשבתו של ר' יעקב בבניית קטגוריות אלו ואת קהל היעד של ספריו השונים נעיין בדרך שבה תיאר כל אחד מספריו, קודם כול בדברי הקדמתו לכל ספר, וכן שוב מתוך דברי הסיכום הקצרים שלו בהקדמה לחושן משפט.

לשני ספריו הראשונים (או"ח ויו"ד) ישנה הקדמה כמעט זהה, מלבד כמובן המטרה והמניע לכתיבת כל ספר וכן תוכן ייחודי הקשור אליו. זאת לעומת הקדמותיו לשני ספרים האחרונים (אבה"ע וחו"מ) השונות באופיין הן זו מזו והן משתי ההקדמות הראשונות. נדמה שעובדה ספרותית זו יכולה ללמד על קיומו של קשר אורגני בין שני הספרים הראשונים שאינו קיים עם הספרים האחרונים. נוסף על כך, קריאה מדוקדקת של ההקדמות עשויה להצביע גם על כיוונים נוספים.

תחילת ההקדמה המשותפת של אורח חיים ויורה דעה פותחת בדברים כלליים על שבה לאל, על כך שברא את העולם ואת האדם – והכול לתועלת עם ישראל והתורה. לאחר מכן המחבר מדגיש את בחירת עם ישראל על ידי התורה שניתנה למשה, שלאחר מכן נמסרה, דור אחר דור, מזמנו של משה ויהושע והלאה. כחלק מפיתוח אותו מוטיב מוסיף ר' יעקב, אך רק בהקדמה לאורח חיים, דברים על פעילותם של אנשי כנסת הגדולה בתקנם את התפילות והברכות, קטע שאינו רלוונטי ליורה דעה ועל כן אינו נמצא שם, וכך הוא כותב:²⁵

23 דוגמה לסוג כזה של דרשה בענייני "יורה דעה" נמצא בספרו של רבנו יונה, איגרת התשובה, שהוא אוסף של דרשות הלכתיות. ראו אגרת התשובה לרבנו יונה גירונדי, סימנים לח-מט (מהדרת זילבר התשמ"ה, תחילת דרש שני לה-מה).

24 כאמור, לדעתי הבחנה זו בין רוב החומר הנמצא בספר אורח חיים לבין רוב החומר הנמצא בספר יורה דעה מבחינת אופיו ורמת הקושי שלו היא ברורה: באורח חיים קיימים לרוב חומרים דתיים הרלוונטיים לחיי הדת של כל יהודי ולכל זמן ועת (ברכות, תפילות, שבת ומועדים שונים), כמו כן זהו חומר קל יחסית להבנה לעומת החומרים האחרים המופיעים בשאר חלקי הטורים. כמובן, ניתן תמיד למצוא חומרים קשים להבנה גם בספר זה, כמו דיני תפילין, מוקצה או עירובין, אבל עדיין לדעתי אין זה משנה את התמונה הכללית, שרוב רובו של הספר אינו כזה, והוא אכן מתאים לטקסט שניתן ללמד ברבים. נוסף על כך נדמה שדברי האגדה ודברי ההגות הרבים הפזורים לאורך אורח חיים (ואינם בספרים האחרים) מצביעים על כך שגם המחבר חשב כך בעת כתיבת הספר.

25 לא מצאתי הברלים משמעותיים בין נוסח כתבי היד של ההקדמה לבין נוסח הדפוס הסטנדרטי שהוא מהדרת וילנא תרפ"ד, והוא הנמצא בשו"ת ברא"ל. אם כי לפעמים תיקנתי על פי טור אורח חיים פריס, הספרייה הלאומית של צרפת 425, שנחשב בעיניי כנוסח אמין (להלן: כ"י פריס 425).

והם החזירו עטרה²⁶ ליושנה, וברכו במורא²⁷ האל הגדול הגבור והנורא. ותקנו כל סדרי²⁸ הברכות²⁹ קריאת שמע, שחרית שתיים לפנייה ואחת לאחריה וערבית שתיים לפנייה ושתיים לאחריה, וסמכום על המקרא שבע ביום הללתיך, וכן כל י"ח ברכות על הסדר, וסמכום על המקראות, ותקנו לברך מאה ברכות בכל יום ולברך על כל דבר ודבר מעין ברכתו, והם מסרום לתלמידיהם דור³⁰ אחר דור עד היום.

הרחבה זו מתחברת לדבריו שנראה בהמשך, שעניין התפילות והברכות היה בעיני המחבר הגרעין הראשוני והעיקרי של ספר אורח חיים. לאחר מכן ר' יעקב עוסק במניע לכתבת ספרו. בשתי הקדמותיו הוא פותח בצרות של הגלות ומצביע על תוצאה אחת שנגרמה מכך, וזוהי תופעת ריבוי המחלוקות שהשתרשה אצל החכמים בענייני הלכה, כלומר אי יכולת להגיע למסקנה הלכתית המוסכמת על כולם ("הלכה פסוקה"). תופעה זו היא אשר מביאה אותו להחלטתו לנסות לתקן את המצב על ידי כתיבת ספרו:

ויען כי ארכו לנו הימים בגלותינו, כשל ברכינו³¹ ותשש כחנו, ושם לבנו ורפו ידינו, וכהו עינינו וכברו אזנינו, ונאלם לשונינו וניטל כבוד³² מדברנו, ונסתמו מעיני החכמות, נשתבשו הסברות וגדלו המחלוקות ורבו הדעות, ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות.³³

מייד לאחר דברים כלליים אלו ר' יעקב מתאר את הנושא המדויק שבו עוסק הספר, ובאורח חיים הוא ממשיך:

עד כי רבים מועלים בהנאתן מן העולם בלא ברכה,³⁴ ואמרו רבותינו ז"ל³⁵ ילך אדם אצל חכם וילמדנו סדר ברכות כדי שלא יבא לידי מעילה.

- 26 "עטרה" כך הנוסח בכ"י פריס 425. אולם בכ"י טור אורח חיים לונדון, הספרייה הבריטית 5716-5717 Harley (Margoliouth 544-545) ובדפוס הסטנדרטי "העטרה". כ"י לונדון זה כולל כל ארבעה טורים ועל כן ניעזר בו לאורך כל המאמר (להלן: כ"י לונדון).
- 27 בכ"י לונדון "ברכו האל במורא".
- 28 "סדרי" כך הנוסח בכ"י פריס 425. בדפוס הסטנדרטי "סדר".
- 29 כך בכ"י פריס 425, אולם בכ"י לונדון "ברכות".
- 30 כך בכ"י פריס 425, אבל בכ"י לונדון נוסף "וכן" לפני המילה "דור".
- 31 "כשל ברכינו" על פי כ"י פריס 425. זה חסר בכ"י לונדון ובדפוס הסטנדרטי.
- 32 "כבוד" על פי כ"י פריס 425. זה חסר בכ"י לונדון ובדפוס הסטנדרטי.
- 33 בכ"י לונדון חסר "שאיין בה דעות שונות".
- 34 "בלא ברכה" חסר בכ"י פריס 425, אבל נמצא בכ"י לונדון ובכ"י מינכן, ספריית בווריה, גרמניה 255 (להלן: כ"י מינכן 255). דבריו הם על פי המימרה בברכות לה, ע"א "כל הנהגה מן העולם הזה בלא ברכה כאילו מעל".
- 35 כך בדפוס, אבל בכ"י פריס 425 "ואז"ל" ובכ"י לונדון "ואמרו ז"ל". הדברים הם כאמור מהמשך דברי התלמוד במסכת ברכות שם.

על כן העירוני רעיוני ומחשבותי, ועם לכבי אשיחה אמרים [...] ואחבר ספר בענין התפלות והברכות,³⁶ ואסדרם כל דבר ודבר ברכתו הראויה לו תחלה וסוף, ואבררם בענין שלא ישאר בהן ספק [...].

מדבריו אלה עולה שמה שדרבן את ר' יעקב בתחילת דרכו היה חוסר הבהירות ההלכתית בכל הקשור לענייני ברכות (ותפילות), דבר שהביא לידי כך ש"רבים מועלים בהנאתן". אומנם עם הזמן הוא הרחיב את היקפו של אורח חיים לכלול גם ענייני שבת ומועד, כלשונו במקום אחר בהקדמתו: "וראיתי עוד לחבר עמהם הלכות שבת ומועדים מגילה וחנוכה ור"ח³⁷ ותעניות, כי הם דברים ההווים ובאים³⁸ לעיתים ידועים". כלומר שנושאים אלו הם בגדר הוספה והרחבה על התוכנית המקורית שלו.³⁹

לענייננו, המעניין הוא שכאשר הוא מגדיר את המטרה והמגמה של הספר וכן את קהל היעד הוא מציג אותו ככלי שיעזור בתיקון התנהגותו של הציבור ("רבים מועלים"). כמו כן יש להדגיש את תפקידם של מנהיגי העדה, הרבנים והדרשנים, בהעברת המידע הנידון לעם ("ילך אדם אצל חכם וילמדנו"). דבריו מבוססים על דברי התלמוד (ברכות לה, ע"א) אך הם מקבלים משנה תוקף כמטרת הספר ובהצבעה על קהל הקוראים. הנמענים הסופיים של ספרו הם אותם "רבים", הציבור כולו, שאת התנהגותם הוא מעוניין לתקן, אך המתווך הוא אותו חכם או דרשן האחראי לחינוך עמו. כמו כן יש לציין שעבור אותו ציבור יחסית קטן של יהודים מלומדים שיכלו ללמוד אותו בלי תיווכו של הרב, הספר עצמו יוכל לשמש במקומו של הרב.⁴⁰

גם השם שבחר ר' יעקב לספרו יכול ללמד על כך שהתנהגותו של הציבור היא המטרה. ר' יעקב מתייחס לשם הספר בשני מקומות, בהמשך ההקדמה לאורח חיים וכן שוב בהקדמתו לחושן משפט. בהקדמת הספר הוא כותב "וקראתי ספר זה אורח חיים כי הוא יסיר ממוקשי מות להולכים באורחותיו", כאשר הוא רומז לפסוק בספרי משלי "יִרְאֵת ה' מְקוֹר חַיִּים לְסוֹר מִמְקָשֵׁי מָוֶת" (משלי יד 27). בהקדמתו לחושן משפט הוא

- 36 בכ"י לונדון "הברכות והתפלות".
 37 בכ"י פריס 425 כותב "ר"ה", אולם בכ"י לונדון ובכ"י מינכן 255 הנוסח הוא "וראש חדש".
 38 "ובאים" חסר בכ"י פריס 425, אבל נמצא בכ"י לונדון ומינכן 255.
 39 נושא זה צריך דיון לעצמו ואני מקווה לחזור ולדון בו.
 40 מכיוון שבימי הביניים רוב היהודים לא יכלו להבין את העברית שקראו, סביר פחות להניח שר' יעקב חשב שספרו ייקח את מקומו של הרב, ושהספר ילמד את הציבור דיני ברכות באופן ישיר. בנושא האוריינות אצל יהודי אירופה ראו אפרים קנרפוגל "דברים שכתב אי אתה רשאי לאומרן על פה": אמירת הפסוקים שבתפילה ומידת האוריינות באשכנז ובספרד בימי הביניים" ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן 187-211 (יוסף הקר, ב"ז קדר ויוסף קפלן עורכים 2010). לגבי יהודי ספרד באופן ספציפי ראו יהודא ד' גלינסקי ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14 חלק א, פרק ג, סעיף ד (1999) ("לזיהוי ציבור הקוראים").

רומז לפסוק אחר באותו פרק במשלי "הטור האחד אורח חיים שבו"⁴¹ נתתי את הברכות ואת התפלה והלכות שבת ומועד ומשפטיהן וקראתיו אורח חיים כי ממנו תוצאת חיים", וכוונתו לפסוק "מִקֵּל מְשֹׁמֵר נֶצַר לְבָבָּךְ כִּי מִמֶּנּוּ תּוֹצְאוֹת חַיִּים" (משלי ד 23).⁴² למרות ההבדל בפסוקים שבחר, המטר בדבריו חד הוא – הספר יסייע לבני אדם להישמר מהחטא בעולם הזה ולרכוש "חיים" בעולם הזה ובעולם הבא. לבסוף גם שם הספר עצמו מצביע לכיוון זה, במיוחד הזכייה בחיי עולם, בהיותו לקוח מפסוק בספר תהילים "תודיעני ארץ חיים שבע שמחות את פניך נעמות בימינך נצח" (תהילים טז 11).

כאשר מעיינים בהקדמתו לספרו השני, יורה דעה, ניתן לראות כיצד המטרה וקהל היעד השתנו קצת. באותו מקום בהקדמה לאחר דברי פתיחה כלליים שראינו קודם המסתיימים "ונשתבשו הסברות, וגדלו המחלוקות, ורבו הדעות, ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות" אנו קוראים:

עד כי רבים ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו, על כן העירוני רעיוני ומחשבותי, ועם לבבי אשיחה אמרים [...] ואחבר ספר בענין איסור והיתר ושאר כל הדברים הצריכין בזמן הזה.

בדומה לספר אורח חיים גם בספר זה ר' יעקב מדבר על ה"רבים" כקהל היעד שלו. שם הרבים "מועלים" בגלל מחסור בידיעת ההלכה וכאן הם מבקשים לדעת את פסק ההלכה ואינם מוצאים.⁴³ אולם אף על פי שקהל היעד הסופי הוא הרבים, די ברור שכוונת ר' יעקב בכתובת הספר היא לספק מדרוך הלכתי עדכני עבור החכמים, מורי ההוראה, האמורים לפסוק את ההלכה עבור אותם "רבים", כלומר האליטה הרבנית, אלה העוסקים ב"איסור והיתר". וכך לדעתי עולה מתוך דבריו בהמשך ההקדמה, כאשר הוא מסביר את מקור שמו של הספר: "וקראתי לספר הזה יורה דעה כי הוא ילמד האדם דעת להורות בכל"⁴⁴ אשר יצטרך מדברים הנוהגין בזמן הזה". הספר מיועד לאלה הצריכים להורות, כלומר לפסוק את ההלכה עבור ציבור שמביא בפניו שאלות קונקרטיות, הם החכמים ורבני

41 בכ"י לונדון וכן בכ"י טור חושן המשפט לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27137, הנוסח הוא "שם" במקום "שבו", וזה כנראה הנוסח הנכון.

42 וכלשונו של רש"י שם: "מכל משמר נצור לבך – מכל מה שאמרה תורה השמר נצור לבך מעבור עליו בין עבירה קלה בין חמורה.

43 כי ממנו תוצאות חיים – כי מאותו קל בעיניך יהי לך חיים ושכר גדול אם תקיימהו, כך דרש ר' תנחומא".

44 כלשון התלמוד הבבלי, שבת קלח, ע"ב: "ומאי ישוטטו לבקש את דבר ה' אמרו עתידה אשה שתטול ככר של תרומה ותחזור בבתי כנסיות ובבתי מדרשות לידע אם טמאה היא ואם טהורה היא ואין מביין".

44 בכ"י לונדון הנוסח הוא "מכל". בכ"י וטיקן 153 שהוא הקדום ביותר מכתבי היד המתוארכים של טור יו"ד הנוסח הוא "לכל".

הקהילה.⁴⁵ העיסוק בנתינת מענה לשואל ("להשיב לשואל דבר הוראה") הוא בנושאים של איסור והיתר, כלומר בעיקר בנושאים המופיעים ביורה דעה, כמו כשרות האוכלים, כשרות הכלים, טומאת נידה ועוד. וזאת בשונה מרוב ענייני אורח חיים שהתפקיד של ההנהגה הוא ללמד את הציבור כיצד לנהוג. נדמה שמסקנה זו עולה גם מתוך תיאור הספר המופיע בהקדמה לחושן משפט, בו הוא כותב: "והטור השני יורה דעה 'ההולך קדמת אסור'⁴⁶ להורות את בני ישראל המותר והאסור,⁴⁷ וקראתיו יורה דעה כי הוא יורה דעה ויבין שמועה".⁴⁸ שוב הביטוי "להורות את בני ישראל" על פי הפסוק בספר ויקרא "וְלֹהֹרֹת אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת כָּל הַחֻקִּים אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֲלֵיהֶם בְּיַד מֹשֶׁה" (ויקרא י 11) מכוון כנגד המלומדים, מורי הדור, פוסקי ההלכה, ודרכם לכלל הציבור.⁴⁹

- 45 מקצוע ה"הוראה" שונה מהותית מה"לימוד". כל אדם מחויב ללמוד תורה אבל לא כל אדם רשאי להורות, לתת תשובות סמכותיות לשאלות קונקרטיות כמו לגבי כשרות העוף או כשרות התבשיל בקדרה שנפל בתוכה חתיכת איסור. ראו לדוגמה ניסוחו של הסמ"ק במצווה קיא. שם בשונה מרוב מוני המצוות הוא מונה "להורות" כמצווה לעצמה וכך הוא כותב: "להורות דכתיב (ויקרא י) ולהורות את בני ישראל מצוה לאדם להשיב לשואל דבר הוראה אם יודע אפילו לא הגיע להוראה אם אין גדול בעיר כמותו, אך אם יש גדול בעיר כמותו אל יורה עד שיהא בן ארבעים שנה, ואם הורה עבירה היא בידו [...]. ליתר הרחבה ראו אנציקלופדיה תלמודית ערך "הוראה".
- 46 כך הנוסח בכ"י לונדון. יש פה משחק מילים עם הפסוק בבראשית (ב 14) "ההולך קדמת אשור". בכ"י לונדון Add. 27137 הנוסח הוא "איסור" ומדובר כנראה בטעות.
- 47 כך בדפוס ובכ"י לונדון "המותר ואת האסור". בכ"י לונדון Add. 27137 "את המותר ואת האיסור".
- 48 על פי הפסוק בישיעהו כח 9: "אֶת מִי יוֹרֵה דְעָה וְאֶת מִי יְבִין שְׁמוּעָה, גְּמוּלֵי מַחְלָב עֲתִיקֵי מְשָׁדִים".
- 49 קריאה זו של דברי ר' יעקב נראית לי הסבירה ביותר. פעולת "ההוראה" היא בהגדרה מענה לאחרים, לציבור. אם כי קריאה מילולית של דבריו יכולה להוביל למסקנה שהוא ציפה ש"הרבים", הציבור הרחב, הרוצים לדעת כיצד לנהוג בענייני אורח חיים וכיצד לפסוק בענייני יורה דעה, יגשו ישירות לספריו! כלומר ניתן להבין כוונת ר' יעקב בהקדמותיו שברצונו שספריו יהיו תחליף לרב. הוא הרי כתב "וקראתי לספר הזה יורה דעה כי הוא ילמד האדם דעת להורות בכל אשר יצטרך", "והטור השני יורה דעה [...]. להורות את בני ישראל המותר והאסור", כלומר שהספר יורה במקומו של הרב. וכך גם משתמע מתוך הקדמתו הראשונה, בו הוא כותב "ואמרו רבותינו ז"ל ילך אדם אצל חכם וילמדנו סדר ברכות כדי שלא יבא לידי מעילה. על כן העירוני רעיוני ומחשבותי, ועם לבבי אישיחה אמרים [...] ואחבר ספר בענין התפלות והברכות". אולם כאשר לוקחים בחשבון את מצב האוריינות של קריאה והבנת העברית ביחד עם הקושי בהתמודדות עם החומר המלומד המופיע בספריו, גישה כזו אינה נראית סבירה כלל. ראו לעיל ה"ש 40. אפשרות אחרת היא לטעון שכאשר ר' יעקב כתב על "רבים מועלים בהנאתן" או "רבים" המבקשים דבר ה' דבריו היו מכוונים רק לשכבה המלומדת הקטנה שהייתה בחברה. אם אכן זהו קהל היעד שלו אז "הספר" יוכל להיות תחליף.

אומנם יש להדגיש שאף על פי שרוב רובו של הספר אכן עוסק במה שניתן לכנות "איסור והיתר", חלקו האחרון של הספר – מסימן רמ עד סימן תג – כולל בתוכו נושאים מגוונים הנכנסים תחת תיאורו של ר' יעקב בהקדמתו "ושאר כל דברים הצריכין בזמן הזה"⁵⁰, כאשר חלק מהם בהחלט יוכלו לשמש כחומרי לימוד עבור כל יהודי, בדומה לרוב חלקי אורח חיים. כוונתי במיוחד לנושאים בתחילת הקובץ הזה (כיבוד אב ואם, תלמוד תורה, צדקה) ואלו שבסופו (ביקור חולים ואבלות). אולם רובו של הספר כאמור מוקדש לאיסור והיתר ומיועד לחכם, לפוסק ההלכה.

אם נסכם את מה שהצענו עד כה: בשני ספריו הראשונים ניסח ר' יעקב את נורמות ההלכה הנוהגות בחיי היום-יום, ואשר ככל הנראה יועד בעיקר לציבור הרבנים שהם פוסקים הלכה וכן מלמדים את הציבור, וכן המוכיחים והדרשנים. למרות זאת הצעתי שאין זהות בין תוכן רוב ענייני אורח חיים לחומר המקצועי יותר של יורה דעה. אורח חיים, נוסף על היותו חיבור הלכתי עבור הפוסק, נועד גם לתיקון חיי הדת היום-יומיים, להעלאת רמת עבודת ה' של כל יהודי. חלק גדול ממנו כתוב כטקסט שיכול לשמש גם ללימוד עצמאי למי שיש להם הכשרה לכך או ללמידה ציבורית שתבוצע על ידי הרבנים והדרשנים בבית הכנסת. סימנים לכך הם דברי ההגות ודברי האגדה הפזורים לאורך כל הספר. לעומת זאת, יורה דעה נועד בעיקר למורי ההוראה, הבאים להורות ולפסוק בענייני האסור והותר. לדעתי הבחנה זו יש לה תימוכין מדברי ר' יעקב עצמו בהקדמותיו. בהקדמה לאורח חיים הוא מציג את ספרו בהקשר של דברי התלמוד במסכת ברכות "ילך אדם אצל חכם וילמדנו סדר ברכות כדי שלא יבא לידי מעילה" ובהקדמה ליורה דעה הוא משתמש בביטוי "להורות" והוראה בהגדרה, בהקשר ההלכתי, היא מענה לשאלה קונקרטית על ידי אישיות בת סמכא. אומנם דבריי אלו לא יצאו מגדר הצעה, והרוצה לחלוק יחלוק.⁵¹

כפי שהבהרנו לעיל, לעומת שתי ההקדמות הראשונות הדומות זו לזו, ההקדמות לשני הספרים האחרונים שונות לחלוטין מהקדמות וכן שונות זו מזו. ההקדמה לאבן העזר שונה משאר ההקדמות מכיוון שאין למצוא בה הגדרה ברורה לגבי מטרת הספר או קהל היעד שלו. בהקדמה זו ישנם דברי הגות על מרכזיותם ויפיים של חיי האישיות על פי התורה, שעיקרם לקוח מדברי בעלי הנפש לראב"ד בתוספת הרחבה משלו. בסיום

50 יורה דעה, סימן רמה-ש"ד. כוונתנו לנושאים הבאים: כיבוד אב ואם וכבוד רבו (רמ-רמד) תלמוד תורה (רמה-רמו), ה' צדקה (רמו-רנט), ה' מילה (רס-רסו), ה' עבדים (רסז), ה' גרים (רסח-רסט), ה' ספר תורה (רע-רפד), ה' מזווה (רפו-רצא), ה' שילוח הקן (רצב), ה' חדש (רצג), ה' ערלה (רצד), ה' כלאיים (רצה-שד), ה' בכורות (שה-שכ), ה' פטר חמור (שכא), ה' חלה (שכב-של), ה' תרומות ומעשרות (שלא), ה' מתנות עניים (שלב), ה' ראשית הגז (שלג), ה' נידוי וחרם (ש"ד). הלכות ביקור חולים ודיני אבלות (שלה-תג).

51 ראו לדוגמה לעיל ה"ש 49.

דברי ההגות הקדיש ר' יעקב דברים הקשורים למניע לכתבת הספר. ואביא את סוף דברי הגותו ביחד עם התייחסותו למטרת הספר:

והאדם בראותו אותה וידע כי ממנו לוקחה אמר "על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו והיו לבשר אחד" (בראשית ב 24). כלומר,⁵² ראויה זו⁵³ שתהיה מיוחדת לאדם, ואדם אליה, ועל כן ראוי לאדם לאהוב את אשתו כגופו ולכבדה יותר מגופו, ולרחם עליה ולשמרה כאשר ישמור אחד מאבריו, וכן היא חייבת לעוכדו ולאהבו כנפשה,⁵⁴ כי ממנו לוקחה. ועל כן צוה הכתוב על האדם "שארה כסותה ועונתה לא יגרע", ועוד מצות רבות נצטוו בענין חיבור האדם עם אשתו כל ימי היותם יחד עד הפרדם,⁵⁵ ועוד תקנות רבות נתקנו בהן אחרי כן.⁵⁶

ואמרתי לחבר בהן ספר.⁵⁷ וראיתי בספרים ובינותי בדברי⁵⁸ המחברים ולקטתי בעמרים מאחורי הקוצרים, וחברתי את⁵⁹ הספר הזה וקראתיו **אבן העזר**.

במילים אחרות, לאחר שר' יעקב הקדיש דברים לחשיבותו ומרכזיותו של מוסד הנישואין הוא מסיים בכך שהוא ראה חשיבות בסידור וארגון החומר בספר לעצמו, ובלשונו "ואמרתי לחבר בהן ספר [...] וחברתי את הספר הזה וקראתיו אבן העזר". גם הבחירה בשם אבן העזר לא מלמדת הרבה. שם הספר לקוח מפסוק בספר שמואל, "וַיִּקַּח שְׁמוּאֵל אֶבְנֵי אֶחָת וַיִּשֶׂם בֵּין הַמְצֵפֶה וּבֵין הַשֵּׁן וַיִּקְרָא אֶת שְׁמָהּ אֶבְנֵי הָעֶזֶר וַיֵּאמֶר עַד הֵנָּה עֲזָרְנוּ ה'" (שמואל א ז 12), והוא כנראה נבחר רק בגלל המילה "עזר" המתאימה לספר המוקדש ל"עזר שכנגדו", שעליו הרחיב את הדיבור לפני כן. בתיאור הספר המופיע בהקדמתו לחושן משפט הוא מוסיף משמעות למילה "עזר": "והטור השלישי אבן העזר שם עשיתי לאדם עזר כנגדו גם כשלחה גרש איך יגרשנה מנגדו, וקראתיו אבן העזר יען כי הוא להועיל גם לעזר". לא ברורה לחלוטין כוונת סוף דבריו "יען כי הוא להועיל גם לעזר"⁶⁰ אבל

52 בכ"י לונדון הנוסח הוא "פי".

53 בכ"י לונדון הנוסח הוא "היא זאת".

54 בכ"י לונדון הנוסח הוא "לעברו ולכבדו ולאהוב אותו כנפשה".

55 בכ"י לונדון "עד עת הפרדם". בכ"י טור אבן העזר, New York, JTS, Ms.6949 (Catalogue Brumer Rab. 1512), שהוא כתב היד הקדום ביותר של ספר זה, הנוסח הוא "וכל ימיהם יחד ובעת הפרדם" נראה כשיבוש.

56 בכ"י לונדון חסר "אחרי כן".

57 בכ"י לונדון הנוסח הוא "לחבר ספר בהם".

58 בכ"י לונדון הנוסח בטעות "דברים".

59 בכ"י לונדון חסר "את".

60 וראו בענין זה גם הצעותי של מנחם אלון המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו כרך ב 1071, ה"ש 210 (התשנ"ח). הוא מציע לקרוא בין השאר את דברי ר' יעקב "יען כי הוא להועיל גם לעזר" שבטור זה נידונים הדינים שבתורת האשה.

ייתכן שרצונו לומר ששם הספר נבחר לא רק בגלל ההלכות של ה"עזר כנגדו" – נישואין וגירושין, אלא גם בגלל היותו מועיל ו"לעזר" למעוניין להכיר הלכות אלו.

לפי דברים אלו עולה שר' יעקב לא ממש הגדיר את מטרת הספר מעבר לתועלתו הכללית וכן לא הצביע על קהל יעד ספציפי. לעיל ראינו שמבחינת תוכן הספר עיקר החומר מתאים לדיין, אבל חלק ממנו מתאים יותר לרב הקהילה. ככלל ניתן לומר שספר זה פחות פונה לציבור ופונה יותר לעוסקים בפסיקה ובהכרעה. ניתן להניח שההשראה להקדיש ספר נפרד לנושא, ולא לשלב את הנושאים שבו בספרים האחרים, הגיעה מסדר נשים של המשנה. אולם כפי שנראה בהמשך, בני זמנו שכתבו ספרי הלכה מקיפים באזור ספרד לא בחרו בדרך זו.

לגבי ספר חושן משפט התמונה שונה. בספר זה המטרה והקהל מפורשים בהקדמה. ר' יעקב פותח את הקדמתו בדברים כלליים על חשיבותו הדתית של המשפט, דבר שהוא מפתח עוד יותר בסימן א של הספר, ומביא פסוקים רבים כדי להוכיח זאת, כלשונו "ובכמה מקומות הזהירנו על דבר המשפט". משם הוא עובר לדברי חכמי התלמוד שמדבריהם הוא מסיק "כי בעבור זכות עשיית התורה והמשפט שכינה שורה בישראל". בהקשר זה הוא מזכיר את בתי הדין הקבועים השונים שהיו בתקופת הבית, כולל שניים שהיו במקדש ועוד רבים בירושלים. לאחר פתיחה זו הוא עובר לדבר על בני דורו ולתאר את המצב העגום כפי שהוא מכיר אותו בגולה, ואף על פי שאינו אומר זאת במפורש סביר להניח שכוונתו למה שהכיר בספרד.⁶¹ וכך הוא כותב:⁶²

ובראותי אני, יעקב בן הר"ר אשר זצ"ל, כי בעוונתי חרב מקדשינו ובטלו כל אלה, אין לשכה ולא סנהדרין, ולא בירה ולא פרהדרין, אין מלך ולא שרים, לא שועים ולא חורים, לא שופטים ולא שוטרים, לא נביא ולא

61 ניתן למצוא ביקורת דומה בהקדמתו של ר' ירוחם לספר מישרים, ראו Judah D. Galinsky, *A Straightforward Path for All: Jeruham the Exile and his Recensions to the "Guide to Justice (Sefer Meisharim)"*, 15 JEWISH STUDS. QUARTERLY 251, 255-261 (2008)

62 שינוי נוסח על פי כ"י לונדון, שנעזר בו עבור ההקדמות וכן על פי לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27137. בקשר לכתב יד זה יש להעיר על טעות שנפלה במאמרו של אפרים אלימלך אורבך "מדרכי הקודיפיקציה", לעיל ה"ש 5. שם הוא העיר בה"ש 10 שכתב היד הקדום ביותר של חושן משפט הוא כ"י זה ושהוא מתוארך לשנת 1360, כלומר כעשרים שנה בלבד לאחר חיבור הספר! ואכן, כך כתוב בקטלוג של מרגליות. אולם לאחר בדיקה התברר שהוא משנת 1460. סופר כתב היד, יהודה בן יוסף דבירנא, קיצר בכתבת התאריך וכתב "שנת כ' לפרט קטן", וכך הבינו בטעות שכוונתו לשנת ק"כ, כאשר אין ספק שהוא התכוון לשנת ר"כ. אנחנו יודעים זאת בוודאות מכיוון שיש לנו כ"י נוסף של אותו סופר לחלק הראשון של ספר הטורים, ספר אורח חיים (כ"י פריס מס' 426), ובו הוא כותב במפורש ששנת סיום כתיבת הספר היא רט"ו.

אורים, לא כהן ולא מורים, ואין שופט צדק, טובם כחדק⁶³, גם אפסו מחזיקי בדק, אך⁶⁴ פרצות ולא גדרים, עקוב ולא מישרים, עקלקלות ולא ישרים,⁶⁵ חשך ולא מאורים, אופל ולא נהורים, צלמות ולא סדרים, השופטים נשפטים, השוטרים נשטרים, העוצרים נעצרים, העוזרים נעזרים, התומכים נתמכים, הסומכים נסמכים, המושיעים נושעים, המוכיחים נוכחים, איש הישר בעיניו יעשה, ומי יאמר לו מה תעשה, יצוא יצא לו מאם הדרך וקלקל, על כן יצא משפט מעוקל.

בדברים דלעיל ר' יעקב מתמקד תחילה במוסדות הדין החסרים בגולה אבל די מהר הוא עובר לתאר בעיה דתית-חברתית של חוסר משפט, ואפילו של אנרכיה, "השופטים נשפטים [...] העוצרים נעצרים [...] איש הישר בעיניו יעשה". נדמה שביקורת כזו מכוונת לסיטואציה ספציפית שהכיר מקרוב, אפילו אם הגזים במקצת. משם הוא עובר לבקר את דיני זמנו. חלקם לטענתו אינם כשרים לרון ואחרים הם יראי הוראה או שחוששים מהביקורת, ועל כן אינם דנים על פי האמת המשפטית הידועה להם, אלא בוחרים בדרך הקלה לשפוט.⁶⁶ מציאות קשה זו היא שהביאה אותו לכתוב את ספרו. אלו דבריו בנידון:

63 "טובם כחדק" (על פי מיכה ז 4) אינו בדפוס והשלמתי על פי כ"י לונדון וכן כ"י לונדון Add. 27137.

64 בכ"י לונדון Add. 27137 כנראה בטעות "אין".

65 בכ"י לונדון חסר "עקלקלות ולא ישרים".

66 וזאת לפי הצעת אורבך, לעיל ה"ש 5, בעמ' 360-361, על פי דבריו של פריימן, שכוונת ר' יעקב בביטוי "ומקלי יגיד לי" המובא בסמוך, הוא דיין ה"בוחר לו את הדרך הקלה". מקור הביטוי הוא על פי הושע ד 12 ופסחים נב, ע"ב. ניתן להציע שכבה נוספת לדבריו של אורבך, שכוונת ר' יעקב היא להדגיש את האופי השרירותי והמכני שבבחירה זו. פסיקה לא לפי היגיון הלכתי אלא לפי החלטה שרירותית (כמו לפסוק כמו הרמב"ם). הבנה זו תואמת לפשוטו של הפסוק בהושע, המלגלג על השימוש בכשפים בקבלת הכרעות. וכך גם עולה מספרי לפרשת שופטים סימן קעא, "קוסם – זה האוחז במקלו ואומר אם אלך אם לא אלך וכן הוא אומר 'עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו' (הושע ד 12)". והשוו גם לסמ"ג, ל"ת נב וראו מ' גירמאן התורה והחיים: בארצות המערב בימי הביניים חלק ראשון 63 (התרנ"ז) ובהפניותיו. תודתי ליוסי דוד שהעלה בפניי כיוון מחשבה זה. בהקשר לדברים אלו ראוי להשוות לדברי ר' יהודה אחיו של ר' יעקב בן הרא"ש בתשובות זכרון יהודה, סימן נד. שם ר' יהודה יוצא בצורה נחרצת כנגד ראשי הקהילה בטולדו שרוצים לתקן תקנת קהילה שהפסיקות וההכרעות בהלכה ובריני ממונות יהיו לפי כלל מכני, לפסוק כמו הרמב"ם מלבד במקרים שחולק עליו הרא"ש. דעתו של מנחם אלון שהכוונה בשימוש הביטוי "ומקלי יגיד לי" היא לבעל דין או דיין המחפש קולות בדין, "זה אשר מקל עלי הוא יגיד לי את הדין" (מנחם אלון, לעיל ה"ש 60, בעמ' 1062, ה"ש 178) אינה בעיניי קריאה סבירה בהקשר שהם נכתבו. קשה לראות את מי ש"ראת מרת הדין מתוחה כנגדו" ירצה לזלזל במערכת המשפט בצורה כזו.

יש אשר ידרוש את דבר המשפט ולא ישכון עליו ענן אורו, כי קט מהשיגו שכלו, ויש אשר ישכון עליו ענן אורו, אבל הוא ברצונו יחשיך מאורו, כי יראת מדת הדין מתוחה כנגדו, יאמר משפט אבחה ל' בדבר אחד מהמחברים,⁶⁷ ובהם אדברה וירוח ל', ומקלי יגיד ל'. על כן עוררתי ועלתה מחשבתי לחבר ספר במשפטי הדינים על דרך פסקי א"א [=אדוני אבי הרב ר' אשר⁶⁸ זצ"ל [...]]

מתוך דבריו עולה שהמטרה בכתיבת הספר היא לדאוג להכשיר דור חדש של דיינים, וזאת על ידי כתיבת קודקס משפטי חדש שיהיה מבוסס על תורת אביו – מתוך שאיפה שספרו יהפוך לקודקס מחייב, וכלשונו בסוף הפסקה: "ויעשה ככל אשר ימצא במקום ההוא, ולא יסור ממנו ימין ושמאל".⁶⁹ אם כי בשונה מהרמב"ם הוא מרגיש בהקדמה שהוא יכלול בחיבורו דעות שונות החולקות על דעת אביו,⁷⁰ דבר שכמובן מחליש את התוקף של הספר כקודקס.⁷¹ בהסבר בחירת שמו של הספר הוא כותב: "וקראתיו חשן המשפט, ואתן אל חשן המשפט האורים והתומים, יען כי הוא נדרש לכל שואל להיות עיניו מאירים ולהיות מפתח שפתיו ישרים ותמימים". כוונתו שספרו יהפוך ל"אורים ותומים" עבור דייני ספרד. וכך הוא מתאר את הספר הזה כאשר הוא מתאר בהמשך את כל ארבעת הטורים ביחד, "והטור הרביעי חשן המשפט שם חקתי חוק ומשפט".

ניתן לסכם את מה שראינו בסקירת דברי ר' יעקב בהקדמותיו כך: הוא ייעד את חיבורו לשני קהלי יעד עיקריים, את שני ספריו הראשונים הוא כתב עבור הרבנים והדרשנים האחראים למצבם הדתי וההלכתי של בני עמם, ואת ספרו האחרון ייעד לדיינים האחראיים להימצאות החוק והמשפט בחברה.

67 בכ"י לונדון הנוסח הוא "המדברים".

68 בכ"י לונדון הנוסח הוא "אדוני אבי הרא"ש זצ"ל".

69 על כוונתו לכתוב קודקס שימושי שיוכל להחליף את זה של הרמב"ם ששלט בספרד באותה עת ראו Judah D. Galinsky, *Ashkenazim in Sefarad: The Rosh and the Tur on the Codification of Jewish Law*, 16 JEWISH L. ANN. 3-23 (2006).

70 כלשונו: "ובמעט מקומות אשר אין דעתו משוה עם דעת שאר מחברים (נ"א מפרשים) כמו הרב רבינו משה ב"ר מיימון ז"ל וזולתו, אני כותב דעתם ודעת אדוני אבי הרא"ש ז"ל והסכמתו, למען אשר ירוץ הקורא בו, ויעשה ככל אשר ימצא במקום ההוא ולא יסור ממנו ימין ושמאל".

71 ניתן להבין את רצונו של ר' יעקב לכלול דעות שונות ולא לכתוב רק את ההלכה הפסוקה לפי דעת אביו כי בתור היותו פוסק אשכנזי הוא ראה חשיבות בהבאת דעות שונות כדי לאפשר לדיין או לפוסק את האפשרות לבחור על פי הבנתו. וידועה ביקורתו של הראב"ד ושל אחרים כמו ר' שמשון משנ"ץ על דרכו של הרמב"ם בעניין זה. על עניין זה ראו Galinsky, *Ashkenazim in sefarad*, לעיל ה"ש 69, בעמ' 20-22.

הבחנה בסיסית זו בין רבנים (ודרשנים) לבין דיינים הילכה במנהיגות הדתית של ספרד במאות ה־13–14 והיא עולה מנוסח תקנת טודלה שבמדינת נברה משנת 1305.⁷² שם התקנה מופנית לשני קהלי יעד שונים: א. "שלא ידונו בעיר הזאת שום דין בעולם בשום ענין בעולם אלא על דעת רבינו משה ז"ל", תקנה המופנית אל הדיינים; ב. "שלא יהא רשות לשום אדם בעולם מהדרים בעיר הזאת לדרוש ברבים בבתי כנסיות, ולא להורות שום הוראה ברבים בבתי כנסיות שיהא כנגד מה שהורה רבינו משה", תקנה המופנית אל רבני הקהילה המקומיים. הבחנה כזו עולה גם מדברי ר' מנחם ב"ר זרח, תלמיד ר' יהודה בן הרא"ש, בספרו צדה לדרך, כאשר הוא מביע את התנגדותו ואת התנגדות ר' ישראל ישראלי לגישת הרמב"ם, האוסר לקבל תשלום על לימוד התורה, הוא כתב: "והרב רבי ישראל כתב בפירושו אבות כנגד דברי הרמב"ם דברים נכונים מורים התר למקבלי פרס להורות לשופטי העיירות דרך ילכו במשפטים ולהורות את בני ישראל באיסור והתר."⁷³ משפטים ואיסור והיתר, אם כן, הם שני תחומים נפרדים.

ד. בין ארבעה טורים לספרי זמנו – החידוש של ספר אבן העזר בנוגע לקהל היעד

כדי להבהיר יותר את דרכו של ר' יעקב בחלוקת ספריו לארבעה ואת חידושו המבני נערוך השוואה בין דרכו בארגון החומר ההלכתי לבין דרכם של שני "מתחריו" העיקריים בני זמנו, בכתיבת חיבורי הלכה מקיפים, ר' אהרן הכהן, המבוגר מר' יעקב, ושקדם לו בפרסום ספריו בשנים מספר ור' ירוחם בן משולם, שחיבר את ספריו במקביל אליו, אם כי בסדר הפוך – התחיל בספר המיועד לדייני ספרד.

ר' אהרן הכהן, חכם פרובנסלי, כנראה מהעיר נרבון, שהיגר בתור תלמיד חכם מוכר למיורקה בעקבות גירוש צרפת בשנת 1306,⁷⁴ חלק את ספריו לשניים, ארחות חיים חלק א וארחות חיים חלק ב.⁷⁵ חלק א מוקדש לענייני הדת השייכים לכל אדם, והוא מקביל לאורה חיים, ודומה לו ביותר במבנהו, ובהחלט ייתכן שמבנה ספרו של

72 ראו Fritz Baer, Die Juden im Christlichen Spanien 949, 955 (1929).

73 צדה לדרך, מאמר ראשון, כלל רביעי, פרק אחד ועשרים (מהדורת הערצאג ורשה התר"מ 82א).

74 ורסיה ראשונית של הספר כנראה התפרסמה עוד בהיותו בפרובנס והגיעה לידינו תחת השם "כלבו". על היחס שבין ארחות חיים לכל בו ראו ש"ו הבלין "לעניין הספרים 'כלבו' וארחות חיים" ארחות חיים – ענייני שבת לרבנו אהרן הכהן (מלוניל) מא-סה (מהדורת קליין התשנ"ו).

75 על המחבר וספרו ראו במאמר הנזכר של הבלין וכן ראו Judah Galinsky, *Of Exile and Halakhah: Fourteenth Century Spanish Halakhic Literature and the works of the French Exiles Aaron ha-Kohen and Jeruham b. Meshulam*, 22 Jewish Hist. 81, 84-86 (2008).

ר' אהרן השפיע על ר' יעקב כאשר חשב על המבנה הכללי של ספרו הראשון.⁷⁶ חלק ב של הספר מוקדש לנושאים השייכים למנהיגות הדתית, כלומר לרבנים ולדיינים, והוא מקביל ליתר חלקי הטורים, יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט, אם כי יש לציין שהחומר המוקדש לענייני חושן משפט הוא דל ביותר. כלומר אצל ר' אהרן ההבחנה ברורה, החיבור הרלוונטי לציבור כולו, זה שעוסק ב"כללי התנהגות" המורים להם כיצד לנהוג, הוא החלק הראשון, והחלק השני נועד לשמש כספרות מקצועית עבור המנהיגות הדתית, המורה להם כיצד להכריע בשאלה שבאה לפנייהם.⁷⁷ לפי חלוקתו אין הבחנה ברורה בין התחומים השייכים לדיינים ואלו השייכים לרבנים.

ר' ירוחם בן משולם, גם הוא חכם מדרום צרפת שהיגר בעקבות הגירוש, אבל בשונה מר' אהרן היה עדיין יחסית צעיר בעת הגירוש.⁷⁸ הוא היגר לטולדו ושם למד אצל הרא"ש. הוא גם למד אצל תלמיד הרשב"א ר' אברהם בין איסמאעיל. בהיותו בקסטיליה כתב שני ספרים. בתחילה כתב את ספר מישרים, שהוא מקביל לחושן משפט, אשר יועד עבור הדיינים, ולאחר מכן כתב את תולדות אדם וחוה שמקביל בנושאו לשאר חלקי הטורים, אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר, אשר יועד לרבנים.⁷⁹ ראוי לציין שענייני הממונות הקשורים לברית הנישואין מופיעים במישרים ולא בתולדות אדם וחוה.⁸⁰

המחבר ראה את תרומתו העיקרית בהכנת ספר יעץ (reference work) עם כלי חיפוש שיאפשר למעוניין למצוא את הדין הספציפי שהוא צריך ולא בהכרח כספר לימוד שנלמד מתחילת עניין עד סופו. מסיבה זו חילק את ספריו לנתיבים ולחלקים, ובהקדמתו לספר מישרים הוא מדגיש את החידוש בבניית מערכת כפולה של מפתחות ככלי חיפוש למציאת ההלכה.⁸¹ כמו כן הוא מאריך בהוראות שימוש כדי להסביר כיצד יש להשתמש במפתחות כדי למצוא את הדין המבוקש. בהקשר זה הוא גם מבקר את כל ספרי ההלכה שקדמו לו. הוא אינו מתייחס לטורים של ר' יעקב וכנראה לא הכיר אותם.

76 אם כי בדיקה מדוקדקת שערכתי לא העלתה שום תלות של ר' יעקב בספר בכל הקשור לחומר ההלכתי המובא בו. אם ספרו של ר' אהרן השפיע עליו הייתה זו השפעה מוגבלת לעניין המבנה בלבד.

77 ראו לעיל ה"ש 19.

78 ראו *Juda D. Galinsky, A Straightforward Path for All: Jeruham the Exile and his Recensions to the "Guide to Justice (Sefer Meisharim)"* 15 JEWISH STUD. QUARTERLY (2008) 251.

79 ראו אלוין, לעיל ה"ש 60, בעמ' 1051-1054; טשרנוביץ, לעיל ה"ש 2, בעמ' 171-182.

80 ראו ספר מישרים, נתיב כג. שאר דיני אישות הם בספרו השני בחלק חוה של תולדות אדם וחוה (ראו נתיבים כב-כה). נתיב כו שם מוקדש לדיני נידה ונתיב כז למצוות שנשים ועבדים חייבים בהן.

81 ראו לעיל ה"ש 79, וכן *Judah D. Galinsky and James T. Robinson, Rabbi Jeruham B. Meshullam, Michael Scot, and the Development of Jewish law in Fourteenth-Century Spain*, 100 HARV. THEOLO. REV. 489, 492-494 (2007).

השוואה זו בין דרכו של ר' יעקב לדרכם של שני החכמים האחרים מעלה שתי תובנות מעניינות – אחת שניתן לכנותה "אשכנזית-צרפתית" והשנייה "ספרדית", וכפי שיובהר בהמשך. בדומה לר' אהרן, הוא כתב ספר נפרד המוקדש לחובות הדת של כל אדם, ואשר מחולק לשלושה חלקים: חובות של היום, של השבוע (השבת) ושל חודשי השנה (ראש חודש והמועדים). ניתן להציע שבמיקוד זה הם צעדו בעקבות מחזור ויטרי הצרפתי, שנתחבר על ידי תלמיד רש"י ר' שמחה, הבנוי בצורה דומה ובמטרה דומה.⁸² כמו כן ניכרת השפעתו של החיבור האשכנזי-צרפתי ספר חיי עולם, המיוחס במקורות אשכנזיים לר' יצחק חסיד, ושהיה מוכר בספרד כספר היראה לר' יונה גרונדי.⁸³ ספרון הלכתי-חסידי זה מהמאה השלוש-עשרה השפיע רבות על שניהם, במיוחד במבנה של החלק הראשון של הספר, משעת קימה בבוקר ועד השינה בערב, כולל הכנסת כל מיני מנהגי חסידות ודברי הגות. ר' אהרן מצטט במפורש את "ר' יצחק חסיד" בפתחת ספרו, שם הוא מצטט באריכות מספר חיי עולם.⁸⁴ ור' יעקב שאינו מזכיר את שמו של המחבר או את שם הספר, מצטט ממנו ונעזר בו הרבה לאורך כל החלק הראשון של ספרו, וכפי שכבר העיר על כך ר' יואל סירקיש בכמה מקומות בפירושו בית חדש.⁸⁵ מאידך גיסא, בדומה לר' ירוחם אבל בשונה מר' אהרן, ר' יעקב הקדיש ספר שלם שיועד במפורש עבור ציבור הדיינים וזו ההשפעה הספרדית בספרו. ואומנם כאשר קוראים את הקדמותיהם של שני מהגרים אלו, ר' יעקב ור' ירוחם, שישבו באזור טולדו, עולה מדברי שניהם שהמניע לכתובת ספר כזה הוא רמתם התורנית של דייני ספרד, שהייתה

- 82 ראו Gerson D. Cohen, *The Hebrew Crusade Chronicles and the Ashkenazic Tradition in* 82
 MINHA LE-NAHUM: BIBLICAL AND OTHER STUDIES PRESENTED TO NAHUM M. SARNA IN HONOUR
 OF HIS 70TH BIRTHDAY, 36, 53 (Marc Brettler & Michael Fishbane eds., 1993)
 Justine Isserles, *Mahzor Vitry: A Study of Liturgical-Halakhic Compendia from Medieval*
Franco-Germany, 35 JEWISH HISTORY 1-29 (2021)
- 83 על ספרון זה ועל השאלה מי חיבר אותו ראו Judah D. Galinsky, *The Impact of Hasidei* 83
Ashkenaz in Northern France: The Evidence of Sefer Hasidut and Hayyei 'Olam, 34
 JEWISH HISTORY 155-175 (2021)
- 84 על השפעת הספר על ר' אהרן ראו Galinsky, *Of Exile and Halakhah*, לעיל ה"ש 75,
 בה"ש 18.
- 85 ראו לדוגמה דבריו של הב"ח בתחילת סימן ב, הסימן הראשון של הנהגת הבקר, שם הוא
 כתב בד"ה "ולא יאמר", "כל מילי דחסידות שכתב רבינו בסימן זה הוא מספר היראה".
 וראו לדוגמה מתחילת אורח חיים את השימוש הבא של ר' יעקב בספר זה: הציונים לספר
 'חיי עולם' / 'ספר היראה' הם לספר היראה (מהדורת זילבר התשמ"ח). סוף סימן א באר"ח
 = סוף אות יג ("או אם יצטרך ללכת לעבודת המלך [...]") בחיי עולם/ספר היראה. סימן ב
 = טו ("ואל יעמוד ערום לפני מיטתו [...]"); כ ("וינעול מנעליו של ימין תחילה [...]"); כא
 ("ומעת קומו להתהלך בדרך יכפוף קומתו [...]"); כב ("ולכן נכון לכסות ראשו [...]"); כג
 ("יילך לבדוק עצמו בבית הכסא"). סימן ג = כד ("אל יגלה עצמו כי אם [...]"); כה ("ולא
 ישתיין מעומד [...]"); כו ("וכשישב לפנות [...]"); כז ("ואל יפצר עצמו [...]"); כח ("ויקנח
 בשמאל [...]"). סימן ד = לג ("וירחץ בנקיון כפיו [...]"). תקוותי לחזור לנושא זה בקרוב.

בעיניהם בעייתית. לעומת זאת באשכנז ובצרפת קשה לדבר על ספרות הלכתית שיועדה ספציפית עבור ציבור הדיינים.⁸⁶

מסקנה נוספת העולה מתוך השוואה שערכנו בין ארבעה טורים לר' יעקב לבין חיבורי הלכה המקיפים של דורו, היא שאולי החידוש המבני הגדול ביותר בכתיבתו ההלכתית היה בזה שהקדיש ספר נפרד לכל הדינים הקשורים לחיי אישות, האלמנטים האיטוריים והאלמנטים הכספיים כאחד. חזרה זו למודל התלמודי של סדר נשים אולי אינה חדשה, אך היא ייחודית בהשוואה לנוף הספרותי המוכר לנו מזמנו. ר' אהרן כלל דינים אלו ביחד עם איסור והיתר בארחות חיים חלק ב ור' ירוחם חילק אותם לשתי קבוצות. את החלק הממוני שילב בספר מישרים והשאר בתולדות אדם וחווה.

בהקשר זה ראוי להדגיש שספר אבן העזר הוא הספר היחיד מבין הארבעה שכתב שאין לו קהל יעד מוגדר. גם ר' יעקב חש באנומליות זו ועל כן לא הגדיר את מטרת הספר וכן לא הצביע על קהל הקוראים הטבעי שלו, דבר שעשה לגבי שלושת הספרים האחרים. אומנם כאשר חושבים על מפעלו של ר' יעקב מהזווית של בניית ספר מקיף אחד המחולק לארבעה נושאים עיקריים ולא כספרים נפרדים – החלטתו זו היא סבירה ביותר. כעת החכם המעוניין ללמוד תחום אחד או שמעוניין לחפש דין מסוים, יוכל מבחינה אינטואיטיבית למצוא מייד את מבוקשו: הריטואלים הדתיים הקשורים ביום, שבוע, מהלך השנה בספר אחד. "איסור והיתר" בספר שני. כל הקשור לחיי הנישואין בספר שלישי וכל סוגי הדינים הקשורים ליחסים בין בני אדם ולבתי הדין האחרים על סידור דברים אלו בחלק רביעי. אין זה מפתיע כלל שסידורו של ר' יעקב הפך להיות השולט בעולם ההלכה.

ה. סיכום

פתחנו מאמר זה במחלוקת החוקרים לגבי תהליך יצירתו של ארבעה טורים כספר אחד, או מערכת ספרים מגובשת. לדעת טשרנוביץ לא הייתה שום תוכנית מראש, אלא כל ספר נכתב לעצמו ובדיעבד בסוף התהליך נוצרו ארבעה טורים. לעומת זאת, פריימן ואחרים לא קיבלו עמדה זאת כלל וכלל. מבלי להיכנס בעובי הקורה של מחלוקת זו – הייתי מציע דרך ביניים. כלומר אף אם נניח שלא הייתה מחשבה תחילה בכתיבת אורח חיים על כתיבת ספר מקיף כמו הטורים עדיין ניתן לטעון שכתבת ספר כמו אבן העזר, שאין לו קהל יעד מוגדר, מהווה אינדיקציה חזקה שבשלב זה של היצירה הייתה לר' יעקב תוכנית ברורה כיצד יראה המוצר המוגמר, וכן שהוא יהיה ספר בעל ארבעה חלקים.

86 אם כי יש הבדל שבין הספרות ההלכה באשכנז לעומת זו של צרפת ראו Ephraim Kanarfogel, *Religious Leadership During the Tosafist Period: Between the Academy and the Rabbinic Court*, 1 JEWISH RELIGIOUS LEADERSHIP: IMAGE & REALITY 265-305 (Jack Wertheimer, ed., 2004).

ניתן אם כן להניח שבאיזה שלב לאחר כתיבת אורח חיים או במשך כתיבת יורה דעה או אחריו הגיע למסקנה שברצונו להקיף את כל החומר ההלכתי הרלוונטי עבור יהודי החי בגולה בספרים שונים. עם כל זה הוא המשיך להציג את ספריו כספרים עצמאיים בהקדמתו וכן הפיץ אותם כספרים בפני עצמם. רק עם סיום כתיבת ספרו האחרון, חושן משפט, הציג לקורא בהקדמתו את הספרים השונים כחלקים מתוך יצירה גדולה אחת, טורים שונים מתוך ספר ארבעה הטורים.